

ԱՅՈՒՐԻՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԷՐ

ՄԱՍՆ Ա.

ՀՅՈՑՁՈՑԵԿԱՆ ՈՒՂԵՆՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՆՏՈՍ

Ռ. Գ. Կ. ՆՆԳԵՐՍԵՆԻ

Ի. Կոմանա եւ Դազիմինիտիս:

(Շարուն-տիւն):

§ 31. Գազիուր-իւրա: — Նկարագրեց զբիւք՝ բայց փոքրիկ պատու «Գազիւր» շինուած է գետոյն եւ կղզիացեալ կոնաձեւ բոլոր մը ստորոտին միջեւ, որուն վրայ կանգնած են Բիւզանդական դղիքի մ'աւերակները՝ 200 ուրբ բարձր յուսիքի հովտէն: Հոս է առանց որեւէ տարակուսի, ինչպէս արդէն Համփտրն ճանչցած է, Գազիուր (Gaziora) Պոնտական բերդին եւ աղբյուրանոտ կայանին տեղը, ուսկից կ'անցնի Հիւրիկ գետը՝ երբ արեւմտէն բոլորածեւ հիւսիս կը ծռի, եւ որուն մօտ Պուկուղոսի Տրիարիոս տեղակայւոյ սաստիկ պարտութիւն մը կրեց Միհրդատի 61ին Ն. Ք.²: Ստրաբոնի ժամանակ ամայացած էր. բայց յետոյ կրկին կենդանացաւ իբր քաղաքապետարանի իւրա (Ibora) անունով, ինչպէս յայտնի է Բրամանիէի հաւաքած փաստերէն¹, եւ այս վերջին անունը շատ լաւ կրնայ ինչպէս թելադրած է Պր. Munro, միայն համառօտուած ձեւ մ'ըլլալ հնագոյն անունն²: (Պոթի.) Բլումն կատարն եղած ամբողջութիւնները՝ որ մնացած են, յայտնապէս Բիւզանդեան շրջանէն են³: Ցախաւին կը

1 Ստրաբոն. էջ 547:

2 Հմմտ. Munro, ի JHS, 1901, p. 58:

3 Բրամանի, Պոթի. Ուլիս, էջ 326, եւն:

4 Իւր բորժերն է թէ Gaz-ioura անունն երկու մասերը նախաւոր երկու անկասելի տարբեր ըլլան, եւ թէ վերջինս է Ibora ձեւով մնացողը, մինչդեռ թերեւս առաջինն ալ յաւերացած ըլլայ՝ տանական կերպարամտութիւն կը կրած՝ KAZ-ORA անունն մէջ (Գազ-Օլա. անկ «գազ» սոգ. տես R. G. S., Suppl. Papers, III, p. 96: note, ի JHS, 1901 p. 58, n-2.) Դժբաւորին կ'ընայ կործնացա երկու մասն ալ ընդգտնել: — [Ես աւելի կը կարծեմ թէ անուն առաջին մասն է պարսիկ գազ (gaz, յն. γάζα, գազ) բառը: Գազիուր ապագայութե մին էր Միհրդատի փռն-պոգ թերթերէն (γαστροπαιον) եւ նաեւ հաստատուած է թէ նախաւոր հոն գրած ալ հաստատ է. (Head, Hist. num. p. 428.) Նոյն gaz բառէն յտալ իկոս կ'ընայ նաեւ [տարպետի փռն] (Gazaga) բերդին անունը (Smith, Diet. of Geogr.) Ուստի ընդգտնելով Պր. Munroի ենթադրութեան երկրորդ մասը՝ Gaziora կրնար նշանակել «Iboraի գանձան»՝ Միայն թէ gaz նախորդը (?) Պոնտական բազմաթիւ անուանց կազմութեան մէջ ալ կը մտնէ (Γαζακηνή, Γαζηών.) որ կրնայ համոզել ցանկ ընդունելու թէ բիւք լեւոյն կը վերաբերէր. — F. C.]

5 Hogarth կ'ըսէ (ի Կիրս Wilson, Handbook, p. 41.) «Բերդին պարիսպներուն վարի մասերը հնադար ըլլալն ընդ են, եւ, եւ հնագոյն ճարտարապետութեան որեւէ հետքեր չկայ»:

տեսնուին գերաններու կտորներ՝ որոնք պատին մէջ հիւսուած էին. բայց որեւէ նշաններ չտեսնեց Գազիուրը՝ որոնք Համփտրն կը նկարագրէ իբրեւ մեծամեծ քարերէ շինուած, բարաւորաց, կողմնակի դրանդներու եւ սեմոց՝ որոնք միակուր քարէ կոփուած էին: Ստրաբոնի սանդղաշարք մը կայ՝ որ վար կը տանի քարաժայռին սիւրբը, նման անոնց՝ որ կը գտնուին Ամասիա, Եւզոկիա, Պրիւրամիս եւ ուրիշ տեղեր, ինչպէս յիշատակեցինք: Ամնաբարձր դարաւաժը հանդ արահետին կողմն վրայ հետադրեցական արձանագրութիւն մը կայ (թ. 306), քանդակուած քարաժայռին ուղղահայեաց երեսին մէկ տապակին վրայ. սակայն աւանայ՝ խումբով ջանացուած է նոյնը եղանակ խաբել: Եթէ արձանագրութիւնը վերականգնելու իմ փորձս ճշմարտութեան մերձաւոր է՝ կ'երեւայ թէ նոյնը զինուորական հրաման մ'եղած ըլլայ, որով խառն կ'արգելուէր օտարներուն սահմանագծերէն ներս մտնելու: Արձանագրութիւնը հնագոյն ժամանակէ է, եւ թերեւս Միհրդատեան շրջանին վերաբերի: Բլումն հարաւային կողմը Պր. Munro հանդիպած է հին խեցեղենաց այլեւայլ բնկորներու, որոնք զօքախաւար վերջէն կորսուած են: Բնկորները կը ցուցնէին թխագոյն կամ ծիրանի համակերպութեան բոլորակներ կարմիր կամ բաց դեղին յատակի վրայ, եւսակիւնի խաւաքծերու ծիրանի ցանցակերպ մը կարծիք յատակի վրայ, օձաձեւ գալարածոյ մը բաց գորշ շերտի վրայ, եւն: Գաղաթն ալ հնուէրեան մնացորդներէ զուրկ է: Փոլոցի կը կոչին վրայ եղած մեծաւ մասամբ անընթեռնի մոնաքարէ մը գտն (թ. 459,) եւ բաց ի ուրիշ մոնաքարէ մը՝ ուր միայն քանի մը տառեր մնացած են, կան այլեւայլ վիմաքարեր եւ սիւներ, միանգամայն ու ժամանակի խոյակ մը, որոնք գլխաւոր մզկիթին կամ շինութեան մէջ ագլուցուած են կամ՝ բոլոր ինկած կը կենան. ուրիշ մզկիթի մ'առջեւ մարմարեղբ եւ ուրիշ վիմաքարեր եւ սիւնամզկիթ ու քարեր՝ հին տաճիկ մենաստանի մը (tekke, «թէքէ») քով՝ որ այլեւայլ կապոյտ կղմնաքարէ մասեր գեւ ունին: Իսկ Ջելայի ճամբան գետոյն վրայէն անցնելու համար շինուած կամուրջը լի է սիւնամզկիթով, կոփածոյ քարերով, ջրիստոնէական ժամանակի խալանիշ եւ վարդապարզ քարերով, եւ ուրիշ վիմաքարերով: Բայց արձանագրութիւններ տակաւին չգտնուեցան:

Թուրհակէն ելելով՝ Օգոստ. 1ին կեսօրէն ետքը եւ յաւորք որը նուիրեցինք այդեկելու գիւնդերը, որոնք կապ-Օվայի հարաւաւոր կողմէն եղերները կը պատեն, գործնականօրէն առանց արդիւնքի: Դիմա-Ռա (Dimurta) գիւղը գտնուի հին բաղնիք մ'երեք սրահով, եւ քարայրատակով, մարմարեայ ընդունարաններով, եւ գմբէժաւոր տանեօք՝ ոգ փոխելու համար ծակերով, ինչպէս նաեւ արձանագրութեան մը մէկ հատակաքար (թ. 307.) եւ այլեւայլ հին քարեր, ի միջի այլոց՝ ձիթահիւսանաւոր քարեր, եւ բոլորէի քարեր՝ կենդանի փորու լուսն, որոնք թերեւս կը գործածուէին ճնշուած մէթի իբր ընդունարան: Դեբ-Ինի գտանք երկու արձանագրութիւն (թ. 308—308bis) եւ քանի մը մնացորդներ Բազար-Ինի վաճառաւորից՝ որ իբր

«Պարթիւն» է: Վերջին գիւղէն 27 վայրկեան ան-
գին՝ Հերիկ գետը վեց կամ եօթ վայրկեանի չափ կը
հաս ըլլաներու: Յիշդ ստորաւնէ, եւ գետին վրայէն
կ'անցնուի Տաճկաց ձեռքը շինուած կամրջով մը:
Երեք քառորդ ծամբէ մ'ետքը է՝ Էնդիս (Endis) գիւղի
օրինակեցնքը եղծուած աւուռած մզմարքեր մը
(Թ. 309): Կրցելաշինեալ Ձերէ գիւղը (20 վայր-
կեան արեւմուտք Վարաշ՝ W aras, որ Եւգոփիայէն
2 ժամ հեռու է:) շինուած է ցած հողաբլրի մը
քով՝ բլրագարին վերջին գոգին մէջ, որ յայտնա-
պէս հին (թերեւս նախապատմական) նստավայր
մըն է: Վարաշէ ձիաբարձրով եւ գարձանք Եւգո-
փիս, ուսկից վերադարձանք Նիկկար: (Օգոստ. 4.)

ԺԱ. Նեոկիսարիայէն Աղիս գետ:

§ 32. Այսուհետեւ կը մնար մեր միացեալ
հետազոտութեան ամենէն զիւաւոր նպատակին
հասնիլ: Պայծառ տեսնուած էր որ, եթէ ընդ հան-
րապէս մեր ենթադրեալ բնուղին իրապէս գոյու-
թիւն ունէր, անոր բնթագրը պէտք էր որ հետեւ-
էր Գայլ գետոյ աջ ափին մինչեւ նոյն գետոյն
Հերիկ գետի հետ խառնուիլը, եւ անկէ ետքն ըն-
թանար Սուրիսայէ անցնելով եւ Սեպէալի-Սուի
հովտին երկայնութեամբը մինչեւ Լազիկի գալառը:
Գայլ գետոյ եւ Պարսար լեռնաշղթայի միջեւ եղած
մշտեալ դարձերու վրայէն երկու ժամու մէջ ձիա-
վարելով անցնելով՝ հասանք Բուշ-Ինչ, ուր
քանի մը մնացորդներ կան՝, եւ ուր՝ կամ որուն
մօտը՝ քնելու ենք Նեոկիսարիոյ եւ Պիգայի մէջտեղ
եղած կայանը, զոր Տախտակը Միրոնէ (Mirones)
կը կոչէ եւ X m. p. հեռու կ'ըսէ առաջին քաղա-
քէն, իսկ XVI m. p. վերջինէն: Բուշ-քէնց այն
բարձրահանդէս գաղաւթափին եզերքը կ'իյնայ՝ զոր
արդէն յիշեցինք (§ 26) եւ որ բարձրաբեր լեռ-
նաշղթայէն ելնելով կը տարածուի մինչեւ այն գա-
հավէժ կրճին ափը, որուն միջին կը հօսի Գայլ
գետը: Այս գաղաւթափը մեզմով կը սկսի բարձրա-
նալ Նիկկարի գալառէն եւ գրեթէ անդգալի կերպով
կը մտի Թաշ-Օֆայի մէջ միւս կողմը, բայց հաս հոն
կը կարտուի հեղեղատաներու խորին գետագագերով,
որոնք մակերեսութիւն ընդհանուր հարթ երեսը
կ'ընդմիջեն: Այս հեղեղատաներուն մէկին ստորտը,
որ Մանաս-Չոր (Manas-Dere) կը կոչուի, Բուշ-
քէնցէ քառասուն վայրկեան հեռու եւ Մանաս գիւ-
ղէն կէս ժամ անգին (Հերիկի մերձաւորապէս Յիշդ
արեւելակողմը), քարաշէն միակտար գեղեցիկ կա-
մուրջ մը կայ՝ իսկ հիմնուա վրայ յեցած, որ կը
ցուցնէ այս ուղեգծին նախկին կարեւորութիւնը,
մինչեւ իսկ այսօր բոլորովին ինկած է: Ասկէ ետքը
սմբառն շինաս կը շարունակուի, խորշելով գիւղե-
րէն՝ որոնք մեծաւ մասամբ բարձրագոյն դարերուն
վրայ ինկած են, եւ կամ Պարսար լեռնաշղթային
թիկանց ներքեւ ըլլող դառմ, մինչեւ Ջիլխոր
(Zilkhor) գիւղը՝ Թաշ-Օֆայի մէջ, եւ անկէ՝ մինչեւ
Գայլի գետախառնուելը Հերիկի հետ:

Մեր սայլը շնորհ ծամբէն խաւրցինք, իսկ
մնը խտորցանք գիւղերը պրպտելով՝ մեր բազ-

մացած փաստը փնտռելու գտնելու համար. բայց
նոյն օրւան հետախուզութեան արդիւնքը շատ ան-
գահացողիչ էր: Ուղեգծին մօտ, Գելի-ին (Geli-in
կամ Gelyin) գիւղէն քիչ մը վարը, որ Մանասի-
Չորէն անգին (արեւմտակողմը) կ'իյնայ քիչ մը
հեռու, հիւսիսայ ալբերակին մը կայ, ծածկուած
կամարաձեւ շինուածքով մը՝ որուն շինութեան հա-
մար հին քարեր գործածուած են. եւ մէկուկէս
ժամ ետքը Էմերի (Emeri) գիւղին մէջ, որ լերան
թիկանց ներքեւն է, հանդիպեցանք այլեւայլ մնա-
ցորդներու, ի միջի այլոց՝ ժայռափոր գերեզման
մը, մարմարեայ փորթիկ քարատապան մը (sarco-
phagus)՝ որ անտարակոյս աճիւնատափոր մըն էր
(funeral urn.) իսկ մզկիթի մէջ մեծ սալաքար մը՝
որ կոչա քարտակուած արձանագրութիւն մ'ունի
մեզի անմասթ տառերով, (զորոնք համարեցանք
թէ բլրան հազարից հայերէն նշանագրեր.) ներքեւ
խաշածենք: Գիշերն անցողիցք Ջիլք բարգաւաճ՝
բայց անհերքելաւ՝ գիւղը (ժամ մ'աւելի անդին),
Նիկկարէն 24 մղոն հեռու, եւ կը յուսայինք թէ
յաջորդ օրն աւելի բարեբաւարի պիտի ըլլար:

§ 35. Իսլամտորիս-Մագնոպոլիս: — Դեպ
ի Ջիլքի ծամբորած ժամանակ՝ անցանք մէլի-որի
վերէն, որ մենակաց գիւղ մըն է դաշտին մէջ: Ես-
նորդ օրը (Օգոստ. 6) չուգեով բարեպատեհ հառիթ
մը ձեռքէ թողուլ՝ ձիավարեցինք դեպ ի գեղը,
որ Ջիլքիէ՝ 28 վայրկեան հեռու, եւ դեպ ի հարա-
ւային-հարաւարեւելք, Հոս ամայացած գերեզմա-
նոցի մը մէջ գաւառ վերնապէս՝ սրուն ակնկառոյց
կը սպասեցնէր. Ներուայ (կամ Յրայանու) մէկ մղոնու
քար՝ զոր կանգնած է Պոնդմիխո Բասառ, եւ կը
կրէ թուական XXIII Կ', որ կը ցուցնէ թէ
ծամբուն Գլուխ էր Նեոկիսարիա (Թ. 420): Այս
մղոնաւոր կապակցելով Ներուայի միւս մղոնու
քարերուն հետ ի խառանգագոյնք թէ մեր փնտա-
ած սպացոյցը մերձաւորապէս լեակատար եղած էր, եւ
աւելի հանգիստ սրտով շարունակեցինք ձիավարել
դեպ ի գետախառնուելին տեղը՝ որ չորս մղոն
հեռու է: Եւսպատորիա-Մագնոպոլիսայ նստավայրը,
զոր Համիլթըն «գուր սեղ կը փնտէր», եւ կ'են-
թադրէր թէ անհետացած բլրայ երկրախօսական
փոփոխութեան մը հետեւութեամբ, կեցած է
ժայռաբլրոյ մը վրայ, որ Հերիկ գետոյն աջ ափին
կից է՝ գետախառնուելին քիչ մը մը վարը եւ Յիշդ
կրճին բերանը, ուսկից գետը բայցած է իրեն հա-
մար անցք մը այն լեռնապատուարին մէջէն՝ որ Թաշ-
Օֆայի կը բաժնէ ծովէն. (Պտ.) : Իւր այս դրից մէջ
ոչ միայն կ'իյնէ կապանիի՝ ամբողջ կրճին երկայն-
ութեամբը մինչեւ Թեմիսկիւրայի (Themiscyra,

1 Նոյն օրւան ուղեգրութեան մանրամասնութիւնք
են՝ Մանաս (Հերիկ 270) դեպ ի Գելի-ին, 25 վայրկեան
— Գելի-ին՝ Ասաս, 35 վայրկ. — Ասասէ՝ Էմերի (Հերիկ
2520), 1 ժամ. — Էմերի՝ Ֆերեզի (Հերիկ՝ 240), 12 վայրկ.
— Ֆերեզիէ՝ Խուլայ (Հերիկ՝ 2170), 11 վայրկ. — Խուլայ
Հոսան, 12 վայրկ. — Հոսանէ՝ Ջիլք (Հերիկ՝ 1800, մէկ ժամ
հեռու.) 32 վայրկեան: Վերջին հիշող տեղերուն անկէք աւ-
ելիչ լեռան ստին են:

2 Զիլխոր դեպ ի Հերիկ ուղղութիւնն է 2000, գեղ
ի Զիլք՝ 3480:

3 Անգլ. էջ 343:

1 Արձանագրութիւն՝ Թ. 338:

այժմ Զարչէմբե-Օվ) դաշտը, այլ նաեւ կը պահպանէ կամուրջը՝ որուն վրայէն բնուղին գետը կ'անցնէր, եւ որուն կամարակալները տակաւին վեր կը բռնէին որչափ էր փայտայւանցք մը (իրը շարունակութիւն խնուղոյն)։ Հին կամուրջը կը ներկայացնէր այժմ երկու խարսխները (կամրջախեւաց) եւ չորս կամարակալները, ամենքն այլ այնպէս շատ եւ այնչափ յաճախ անցում նորոգուած, որ անհնարին է որոշել թէ որուն նման էր նախնական շինումը (Պակ.)։ Կամարակալները զօրացուած էին եռանկիւնի յենարան-որմորով՝, որոնք հիւսիսային կողմը բոլորովին քայքայուած տարուած են իրեն, իսկ միւս կողմը տակաւին մնացածներն ալ յամենայն կ'ըզպ համարուած չեն բուն կամարակալներուն հետ։ Դրոշմով թեանց համար առատօրէն գործածուած են ծնօտի-քարեր եւ կոփածոյ վիմարքարեր, եւ խարսխներուն (կամրջախեւաց) միայն արդի երեսները կը ցուցնեն թէ կամրջին կամարակալութիւնը գոնէ վերջին ժամանակի գործ է, ինչպէս կ'ապացուցանէ աղիւսակերտ շինուածքը եւ քրիստոնէական ժամանակի քարի մը ներկայութիւնը կամարին մնացորդաց մէջ՝ զարդարան խաչով քանդակուած։ Բուն նիստն այժմ բացարձակապէս զուրկ է մնացորդներէ, եւ ուրիշ բան չի տեսնուիր՝ բայց եթէ ուշ ժամանակի խեցեղէն բեկորները՝ ցանկացիր սփռուած բլրոյ վրայ։ Ելջնայի փղիզերն ալ նոր փաստ մը շնորհայեցին՝ Մազնոպուրի յետագայ ժամանակները բախտի պատահարաց մասին պատմութեան պահած լուսութիւնն րնգհատուած համար։ Թէ Պոմպեան շրջանին անփխպէս ետքը անհետ չկորուսեցաւ, այլ շարունակեց ապրիւ (թերեւս ուրիշ անուամբ)՝ կ'ապացուցուի մերձակայ բերդին գոյութեամբն՝ որ այժմ Բուլ-Բէ-աւ-Լի-է կը կոչուի, որ Բիւզանդական բերդերու սոփորական ոճով՝ կը դրուէ զօրաւոր ու կողիացեալ գիւղը մը բլրոյ մը վրայ, կընէ իրը երեք-քառորդ միջոյ վար (Պակ.)։ Այցելեցինք բլրոյն ոտքէ եղած գիւղը (Գլ-Ի-Ի-Ե)։ Բայց կէտուան տօթն այնչափ սաստիկ էր որ ստիպուեցանք բնգունիլ գիւղացւոց այն հաստատութիւնը՝ զազաւտան վրայ արձանագրուած քարէր շին դասուիր, որով հրաժարեցանք անձամբ մեծ տաճարութեամբ ստուգելէն։

§ 34. Մազնոպուրէն մինչեւ Սաւի-Սաւի «Ի-Ի-Ե» միաբան աւանդութեամբ երկու ժամուամբայ կը հաշուի։ Բայց իրօք տեսանք թէ 5 մղոնէն միայն քիչ մ'անել էր։ Փորրիկ՝ բայց հին գիւղ մըն է բլրոց մեղմ մէկ զարին վրայ, որոնք դաշտը կը սահմանափակեն, եւ ունի հին մզկիթ մը եւ տաճական բաղնիք մը, եւ ոչ սակաւաթիւ մնացորդներ Մազնոպուրէն, ի միջն այլոց՝ հնարաւոր մղնայար մը (առանց տառերու հետքերի)։ Եւ քանի մ'արձանագրութիւններ քիչ կարեւորութեամբ. (Թ. 331 - 333) Յաղորդ 30 մղն անձրպետին հա-

մար Հռոմէական ճամբուն որեւէ հետք չգտանք. բայց ուղեգրիւն որոշ կերպով սահմանուած է բնութենէն։ Կ'անցնի բաց ցորենաբեր երկրէ կէս ժամուամբ մինչեւ որ կ'իջնայ կը հասնի Անպետի-Սու, եւ ապա կը հետեւի գետոյն մեղմիկ այնձեւ եւ բերրի հովտին մինչեւ Դեմաթի գիւղը՝, ուսկից անոր մինչեւ Լազիկի դաշտ բունած ընթացքն արդէն նկարագրած ենք։ Աղիւն որեւէ բնական զօրաւորութիւններ չունի. բայց որովհետեւ այժմ նոյնը այլեւայլ տեղեր կը գործածուի իրը ջրանցք մը՝ դաշտերուն առաջման համար, բնական է որ հիմայ կառուց երթեւեկութեան յարմար լուսագոյն կիծակ մը չունի։ Թէ ինչպէս արդեօք այս գիծը դէպ ի ճէրէկ եւ Կիկասար տանող խնուղոյն համար մեղիկ թողուած է եւ փորձերն ընտրուած է նուազագոյն դիրիւ եւ նուազ ուղիղ ճամբան բնանաշխմային հարաւորողման վրայն, խելիք մըն է՝ որ չի լուծուիր զուտ արեւմտեան խելքով։ Ճամբու այս հատածին մէջ հին կինաց հետքեր տեսնոյք միայն Զու-Գու (Zudai) մեծ գիւղը (Սունիայէ 1 ժամ 10 վայրկեան)՝ ուր կան այլեւայլ նորագոյնացակ քարեր եւ եկեղեցական ճարտարապետական պետպէս հատակոտորներ։ Դեմաթիէ վերադարձանք մեր հին օթեանը յԱլ-Թաւ, Ալմոյ Տեփաւոյ լճին հիւսիսային կողմը, Սաւիայէ 22.15 մղն հեռու։

Բոլորովին ապահով չէ Հռոմէական ճամբուն ուղեգիծը Փաղիմնիսիոսի արեւելեան եզրէն մինչեւ Խաւսա։ Բնական բլրաւու էր ենթադրել թէ ուղեգիծին ուղղութիւնն էր ճին հարաւային ափին երկայնութեամբ՝ այնպէս որ անցնէր Լաւոդիկի (Լազիկ) միջէն. եւ այս տեսութեան վրայ յեցած՝ հետալոստեցինք դաշտին այն կողմը, բայց առանց արդիւնքի (Օրոտոն. 8)։ Անպետի կողմէն ետդ Լազիկէն անցնելու ուղղակի ճամբան ստիպուած է իւր ընթացքին մեծագոյն մասին մէջ գտնուալ բլրաներուն եզրերէն, որպէս զի ազատ մնայ ճախճախու ժողովեանէն։ Ճահճին հարաւ-արեւելեան անկիւնն մօտ (Ալ-Տաւէ 40 վայրկեան) փոքրիկ կողիացեալ բլուր մը կայ (Tepe, «Թեփե»), սեպ գառնիկայրներով, իւր գագաթը կը կրելով Բիւզանդեան շինուածքի մ'աներակները, եւ ուր ցանուցիւր սփռուած կը գտնուին կղմնարներու եւ խեցեղէններու բեկորներ։ Ուրիշ հնութիւններ չտեսնուեցան յաղորդ երկու օրերուն ուղեւորութեան ժամանակ ասկէ մինչեւ Լաւիկ, թէպէտ եւ Ալ-Տաւի խնարհագոյն գաւերը պիտակուած են բազմաթիւ գիւղերով։

§ 35. Լաւոդիկ (Laodiceia). — Իւր ներկայ դրից մէջ քաղաքը նստած բլրով ուրիշ ճամբուն մը վրայ Ամաիայէն ու հարաւէն դէպ ի ծովեզր, որ ճամբան այժմ խնուղի է, իսկ հին ժամանակները հաւանօրէն Հռոմէական ուղի մըն էր, Լազիկի միշտ բնական ստորճամ մ'ունեցած բլրաւ է բարգաւաճման, ինչպէս որ այժմ ալ ունի։ Արական կենդրոն մըն է երբորդ սասիմանի («Գոյմա-գոյմա-Ին»), եւ թէեւ ընդարձակ քաղաք մը չէ՝ բայց աւելի մեծցած բլրաւու է Լաւիկիւնի ժաման-

1 Նման անունը՝ չոր ունի Գալլ գետի կամուրջը, ուսկից կ'անցնէր Ամաիա-Նեոկեսարիա ճամբան. (անս վեր § 26.)

2 Լաւիւքէ՝ անդ. Ա. էջ 392 կ'անուանէ «Բոգազ-Էփան-Կալիհն» (Boghaz-Kissan իսկ Boghaz-Kessan է «Պոդազ-Էփեհն»՝ կոկորդ հիսորդ)։

3 Լաւիւքէ, էջ 340։

4 Այս հատուածին համար հմտ. Լամբլիւրի նկարագրութիւնը, անդ. Ա. էջ 339, եւն։

5 Ցես վերջ՝ § 22։

նակէն ի վեր, երբ փոքրիկ ու որորմէի տեղ մըն էր, բայց քաղաք կը կոչուէր, որովհետեւ աղբունի մզկիթ մ'ունէր երկու միասրէններով¹, Լազիկի մէջ մեր գտած միակ աւանագրութիւնն է խեղճ տապանագիր մը, որ աւանի փոքրիկ մզկիթին պատին մէջ աղուցուած է, եւ արդէն հրատարակուած է թ. Ռայնսթեյն Պր. Գիրարդի (Girard) ընդօրինակութեան համեմատ (թ. 23)։ Սակայն քաղաքը հնուիցեան մնացորդներէ զուրկ չէ, որոնց մէկ մասը գերեզմանոցներ կը զարդարեն եւ մաս մ'ալ մզկիթներու մէջ պահուած են²։ Արաբներ բարձր կ'անձնէր քարածայրէն քաղաքը, որ քաղաքին կոնսակը կը բարձրանայ, բերդի մ'աւելորակներ կ'սրուէր, որուն հիւստմամբ տարակցյառնեանալու չէր նշոյն դնելու համար Ստրաբոնի յիշած Ալեքսի բերդին հետ³, «որ, կ'ըսէ, ամուր բերդ մըն է այժմ աւերակ՝ լճին ձիւղ կից (ἐπιχειρταί : ἡ λίμνη), իսկ մօտը կայ արբունի պալատ մ'որ այժմ հիմնայաւասակ եղած է. (Ստրաբ. էջ 561)։ Համիլզոն (էջ 337) այս բլուրը կը յիշէ իբրեւ յարմար գիւղը մը բերդի մը համար, թէ եւ ինքը լսած չէր թէ աւերակներ գոյութիւն ունեւնան անոր վրայ։ Այս նշոյնացումը կը նպաստէ մեկնելու թէ ինչպէս Փաղմոնիսիոսի գաւառի մանրամասն նկարագրութեան մէջ Ստրաբոնը որեւէ կերպով յիշատակած չէ Լաւանդիկէն⁴, որ այլուստ զարմանալի ցանցառութիւն մը կ'ըլլար։ Այն պարագան⁵ որ նաեւ Պտղոմէոսը ցանկին մէջ նշոյն դնացառութիւնը կը տեսնուի, կ'երեւայ թէ նպատաւոր է Ռամսէյի կարծեաց թէ Պաղմոնայ Կիւզար տեղը սխալմամբ որոշուած է իբր մաս «Լաւանսենէ կողմնապետութեան» (Strategia Laviensene), եւ թէ իրապէս նշոյն է Ստրաբոնի յիշած Ալեքսի տեղւոյն հետ։ Բլոյնը ոտքն եղող նոր քաղաքը, որ իւր անունը առած կ'երեւայ Միհրզապայ Վապատորի մօր Լաւանդիկէն անունէն⁶, անշուշտ երկար ժամանակ իւր բնիկ հին անունն ալ պահած էր նորին հետ քովէ քով (Κιζαρι ή και Λαοδισια «կիզարի» որ եւ Լաւանդիկէն)։ Սակայն նոր անունը վերջապէս վտարած է հինը, եւ նաեւ ցայսօր կենդանի մնացած է. բայց Փոքրուն Ասիոյ մէջ բնիկ անունները միշտ զժուարաւ կը մեռնին։

§ 36. Երկարքէն եւ Հէրէկէ կեան արդի ժամբան Լազիկէ կ'անցնի, եւ անկէ կ'երթայ խաւսա 13 մղոն տեղ մացառապատ եւ այնձնէր կրկին մը վրայէն։ Մենք այս ժամբան կարեցիկը անցանք մինչեւ Հիլաս (Hillas) գիւղը՝ Լազիկէ 6¹/₂ մղոն հեռու. բայց թէ երկրին երեւոյթը, թէ մինչեւ այստեղ հնութեանց բացակայութիւնը, եւ

թէ այն մեր առած տեղեկութիւնը թէ Ահմատ-Սերայ գիւղը մղոնաքար մը կայ, պատճառ եղան մեզի ենթադրելու թէ բնուոյն թերեւս լճին հիւստմագողմէն կ'անցնէր, Հետեւաբար փոխեցինք մեր ծրագրերն եւ դարձանք զեւթ ի Ահմատ-Սերայ, ուր հասանք մէկուկէս ժամու ձիափարութեանէ ետքը բաց եւ այնձնէր գետնի մը վրայէն։ Գիւղը Տէրսական (կամ Սուսալմա) - 2այ գետին հիւստմային ափը կ'իյնայ՝ Լազիկէ մերձափնային ձիւղ հիւստմագողմը, (ուսկից 2 ժամ հեռու կը հաշուէ), եւ Սալերի արեւմտակողմը կէս ժամու հեռուալուստութեամբ, եւ միայն իբր կէս ժամ ալ հեռու միւս խոնդիկէն՝ որ խաւսայի ու Կաւակի վրայէն Սամսոն կ'երթայ։

Մղոնաքարը՝ քննելէն եւ յունական տապանագիր մը՝ որ աւելի երկայն է քան արժէքաւոր, եւ ուրիշ երկու փոքր հատակոտորներ օրինակելէն ետքը (թ. 20—22), ձեռնարկեցինք խուզարկելու գետահովտին մէջ զեւթ ի խաւսա տանող ձամբուն վրայ եղած միւս գիւղերէ։ Բաց ի ուրիշ տապանագրէ մը (թ. 19) 2-իւր (2-րէս) գիւղին մէջ, 25 վայրկեան հեռու զեւթ ի արեւմուտը (— ուր բացման ճիւղն էր քարեր կան, որոնց մէկ մասը եկեղեցիէ մըն են —) ուրիշ բան չկրցանք գտնիլ մինչեւ որ հասանք Ենի-Սէ գիւղը՝ գետոյն հիւստմային եղբորը, ժամ մը եւ քառորդ մ'աւելի յառաջ զեւթ ի արեւմուտը, Հոս իբր գերեզմանաւար գործածուած գտանք մղոնաքարի մը կէտը բարեբախտաբար ալ կէտ, տառերու տկար հետ. քերով։ Հաւանորէն Ոստանդիանու շըլանին կը վերաբերի, բայց յամենայն զեւթ ապահով է XXIII ԿԳ թուականը (թ. 421)։ Ճամբու միակ էլու-իւր՝ որմէ այս քարը հաշուած կրնայ ըլլալ, է՝ որչափ կրնամ տեսնել՝ Վէլիր-Քէօփրիւէ (Նէսպոլիս-Նոնոկաւադիպոլիս)⁷։ Ենի-Սէ մէկ ժամ եւ ութ վայրկեան կամ իբր է մղոն է խաւսայէն՝ որ ինքնին 16¹/₂ մղոն հեռու է Վէլիր-Քէօփրիւէ, այնպէս որ քարին ներկայ գիւղէն իբր XXII Հռոմէական մղոն է Վէլիր-Քէօփրիւէ։ Ուստի կ'երեւայ թէ բնուոյն չէր անցնէր Լաւանդիկէն, այլ լճին հիւստմային կողմէն եւ Տէրսական-Սուի հովտէն վար զեւթ ի խաւսա։ Սակայն կրնայ ըլլալ որ քարը քիչ մը հեռուէն բերուած ըլլայ, որով իւր ընծայած փաստը զժուարաւ վճռական կարենայ անուանուիլ։

¹ Յս. Վեր. § 22։

² Գիւղը Դեւրենտի (Devrent) հարաւարեւ իսկողմը կ'իյնայ խաւսա-Կաւակի ձամբուն վրայ. մեր 2 արկէն ելելէն ետքը 32 վայրկեան հասանք պահպանողին դիմացը։

³ Յս. վեր. § 41։

(Հարմարութիւն)

Հ. Յ. Տ.

¹ Հմմտ. Հափլըն, էջ 335 եւն։

² Գրուած՝ Κιζάρ, Ἰκκίζαροι. Ընեան Kizari կամ Kizare ձեւը կը հաստատուի Պտղոմէոսի Κιζαρά (Ե. 8, 24) ձեւով, թէ նշոյնացըները երկուք կամ թէ ու՝ նշոյնացումը կ'առաջարկէ Ռամսէյ (Պամ. Աշխ. էջ 69), բայց կ'ընդունի թէ նշոյն անունը կողմ երկու տեղեր ալ կրնան ըլլալ։ Արդեանք ալ տեղերու անունաց այսպիսի նշոյնութիւն մ'անտարբեր բան մը չէ՝ երբ տեղերն այլեւայլ գաւառներու մէջ էին։

³ Յս. Th. Reinaeh, Mithridate Eupator, p. 54.

